

KUBINYI ANDRÁS:

A KÖZÉPKORI ANYAGI KULTÚRA KUTATÁSA ÉS NÉHÁNY MÓDSZERTANI PROBLÉMÁJA

Az anyagi kultúra fogalmával és jelentésével, amennyiben ezt alaposan szeretnénk kifejezni, akár kötetnyi terjedelemben is foglalkozhatnánk. Számos definíció született és fog még születni. Ezekből csak egy-kettőt szeretnék említeni: a hetvenes évek elején a lengyel Tadeusz Roslanowski mint „a mindennapi élet nivóját” határozta meg.¹ Hanák Péter pedig 1974-ben ezt írta „Az un. anyagi kultúra történetének centrális témaköre, gerince, az életmód kutatása.”² Kapcsolatba lehet hozni még az életformával is, ahogy erre a Magyar Értelmező Kéziszótár is utal.³ Számos más definíció lehetséges, azonban az említett idézetekből nyilvánvaló, hogy az anyagi kultúra egyfelől az emberi élettevékenységhez kapcsolódik, és annak mintegy kézzel fogható kereteit adja. Másfelől szorosan kötődik az anyagi valósághoz, ezért nem véletlen, hogy a szakirodalomban olyan terminusok is megjelennek, mint pl. a Sachkultur⁴, és a vele foglalkozó tudományágat nem egyszer a Realienkunde fogalmával határozzák meg, mint pl. a kremsi intézet is.⁵

Tanulmányomban nem kívánok ezekkel a fogalmakkal foglalkozni. Tisztában vagyok ugyan azzal, hogy ezek nem egymás szinonimái, van köztük kisebb-nagyobb árnyalatú eltérés, ezeknek meghatározása azonban egy elméleti kérdéseket megvitató konferencia tárgya lehetne. Több mint huszonöt éve annak, hogy feldolgoztam Gallinczer Lénárt budai polgár 1525. évi háztartási számadáskönyvét⁶, azóta izgat a kérdés: hogyan éltek a középkorban. Már ekkor észrevettem, hogy az a tárgyi anyag, amelyet a Budapesti Történeti Múzeum munkatársaként az ásatásokból megismertem, nem egyezik a középkori tárgykultúráról az említett számadáskönyvből, és más írásos forrásokból nyert képpel. Világossá vált tehát, hogy egyetlen forráscsoport nem alkalmas a középkori ember életének, és konkrét tárgyakban megfogható környezetének hiteles megvilágítására. Komplex, több tudományra kiterjedő kutatásra van szükség. Ez természetesen nem új felfedezés, erre már mások is rájöttek, ahogyan erre rövidesen ki fogok térni. Mindezzel csak azt akartam bemutatni, hogy én hogyan találkoztam ezzel a kérdéssel, akkor, amikor még eszem ágában sem volt az anyagi kultúrával foglalkozni.

Engem elsősorban a mindennapi élet története érdekel, amihez természetesen nem csupán az anyagi, hanem a szellemi kultúra is hozzátartozik. A kettő sokszor nem is választható el egymástól, gondoljunk például a temetkezési rítusokra.⁷

A történettudomány hosszú ideig mintegy mostohagyermekként kezelte a mindennapi élet kutatását. A politikai történet, de még a gazdaságtörténet művelése sem biztosított megfelelő táptalajt ilyen kutatások számára. A századforduló művelődéstörténeti iskolája volt lényegében az első, mely lehetőséget nyújtott ilyesmire. Talán nem véletlen, hogy akkor jelentek meg Alwin Schultz munkái⁸, amelyek nem csupán gazdag anyagot mutatnak be, de beosztásukban is máig ható példát nyújtanak. Más szempontú, de ugyancsak nagy hatást gyakorló mű volt a francia Langloisnak a húszas években megjelent, négy vaskos kötetből álló „La vie en France au Moyen Age” című impozáns munkája. Szemben a rendszerező, nem csupán egy

forráscsoportot felhasználó Schultzal Langlois a XII-XIV. század gazdag irodalmi hagyatékát dolgozta fel a lovagregényektől az oktatási célú munkáig. Tulajdonképp tartalmi kivonatokat ad munkája, amelyben a mindennapi élet bemutatásához szükséges részek a súlyosabbak, összegzést lényegében csak a bevezetések nyújtanak.⁹ Érdekes, hogy Langloisval szinte egy időben jelent meg az angol Joan Evans hasonló tárgyú munkája; *Life in Medieval France* (1925), amely azóta 1969-ig három kiadást ért meg.¹⁰ Evans részben társadalmi csoportok, részben bizonyos kulturális tevékenységek (pl. oktatás) alapján tagolta művét, szintén elsősorban írott források adatait idézve, de forrásként felhasználta a képzőművészet alkotásait is. A két világháború közti angol irodalom — Anglia vonatkozásában — bizonyos mértékben hasonlóan járt el, pl. Coulton művei.¹¹

A kiválasztott példákkal csak néhány típusra akartam felhívni a figyelmet, és arra, hogy egyre inkább nőtt az érdeklődés a téma iránt. Ennek különben az is bizonyítéka, hogy a francia Hachette kiadó már a két világháború között megkezdte a „*La vie quotidienne*” sorozatának kiadását, természetesen nem csupán középkori témákkal.¹² Az igazi áttörés, a mindennapi élet témaköre hatásának önálló diszciplínává válása azonban csak a második világháború után következett be. Ma már olyan mérvű irodalommal számolhatunk, hogy ezek vázlatos ismertetése is igen nagy teret foglalna el. Az utóbbi években pedig immár nagy számban jelennek meg összefoglaló igényű munkák is, olykor évente nem is egy.¹³ Ami újat hozott, az a középkori régészet háború utáni nagy fellendülése volt, hiszen tömegével kerültek elő addig még számba sem vett források, nem utolsósorban tárgyi anyag. E területen a magyar tudomány élenjárónak számított. László Gyula 1944-ben megjelent nagy művében már régészeti anyag alapján rekonstruálta a honfoglaló magyar nép életét.¹⁴

Visszatérve a külföldi fejlődéshez, 1945 után elsősorban Lengyelországban¹⁵ és a Szovjetunióban¹⁶ alkalmazták a régészeti módszerekkel feltárt forrásokat a mindennapi élet rekonstrukciójánál. Itt terjedt el az „anyagi kultúra” fogalma a mindennapi élet tárgyi emlékei kutatására. Már senki sem vonja kétségbe, hogy a — jelentős mértékben régészeti módszerekkel feltárt — tárgyi emlékanagynak nélkül nehéz lenne az egykorú mindennapi élet rekonstrukciója. Ma különben már több centruma van a középkori anyagi kultúra kutatásának. A kreamsi Institut für mittelalterliche Realienkunde mellett említhetnénk pl. a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Intézetét, amely immár több kötetben bocsátotta közre a lengyel anyagi kultúra történetét feldolgozó összeállítását.¹⁷ Itt jegyzem meg, hogy 1982 óta már nemzetközi egyesület tömöríti a témakör kutatóit, a kreamsi Intézet mellett alakult meg a *Medium Aevum Quotidianum, Gesellschaft zur Erforschung der materiellen Kultur des Mittelalters*, amely rendszeresen egy Newslettert ad ki, ahol beszámolókat, sőt bibliográfiákat közölnek a témakörbe eső nemzetközi tudományos találkozókról, illetve megjelent munkákról.¹⁸

Úgy vélem, ez felment engem attól, hogy részletesebben ismertessem a középkori anyagi kultúrával foglalkozó intézményeket, és a témakör kutatásában különösen az elmúlt másfél évtizedben elért hatalmas eredményeket, hiszen ezeket a *Medium Aevum Quotidianum* Newsletterben bárki gyorsan megtalálhatja. Sokkal fontosabb azonban a magyarországi helyzet felmérése.

Magyarországon kezdetben megvoltak a mindennapi élet történetével való foglalkozás alapjai. A század elején Békefi Remig professzor számos olyan disszertációs témát adott ki, amelyek általában egy forrás elemzését, „művelődéstörténeti” értékelését tűzték ki célul.¹⁹ Ezekben gyakran kitűnő anyag gyűlt össze, és ennyiben

kár, hogy Békefi Remig zirci apáttá választva egyetemi tanárságát feladta, és munkája abbamaradt. Az utókor a disszertációsorozatról igen elítélőleg nyilatkozott²⁰, hiszen ez a típusú forrásfeldolgozás a korszak tudományosságában nem számított komoly értékűnek. Érdekes viszont, hogy hasonló jellegű munkák épp az újabb időben jelennek meg külföldön, így talán indokolatlan a Békefi-iskola tevékenységének lebecsülése. A baj csak annyi, hogy világosan látszik, a professzor disszertációsorozatot indított, hogy majdan annak alapján írja meg a magyar művelődéstörténet összefoglalását, de mivel a tudománynak hátat fordított, ez a terv torzó maradt.

Később az összefoglaló Magyar Művelődéstörténetet még a második világháború befejezése előtt Békefi tanszéki utóda, Domanovszky Sándor hozta tető alá. Ez a ma is nélkülözhetetlen munka első két kötetében foglalkozik a középkorral²¹, viszont csak nagy jóindulattal nevezhető művelődéstörténetnek. Alapját a gazdaság és társadalomtörténet képezte, igaz, nem hiányoznak az irodalom-, művészet-, oktatás-, viselet- stb. történeti fejezetek sem. Általában található olyan tanulmányok is, amelyek valamely társadalmi réteg életével foglalkoznak. Minden tanulmányt más szerző írt, így mintegy seregszemléjét nyújtja a két világháború közti magyar tudományosságának. Különösen fontos viszont az öt kötetes munka illusztrációs anyaga. Igaz, csak nagyon lazán kapcsolódik a tanulmányok szövegéhez, de a képszerkesztő, a kiváló múzeumi szakember, Varjú Elemér — egy-két hibától eltekintve — jól adatolt egykorú ábrázolásokkal és tárgyakkal illusztrálta a köteteket, amelyeket olyan jól válogatott össze, hogy sokszor ma is nehéz lenne jobb példát találni.

Míg a Magyar Művelődéstörténet elsősorban a Varjú-féle képanyaggal járult hozzá a hazai tárgykultúrtörténet fellendüléséhez, addig az akkor még gyerekcipőben járó középkori régészet kezdettől fogva felismerte a régészet nyújtotta lehetőségeket a művelődéstörténet számára. Ebből a szempontból korszakalkotó jelentőségűnek tartom Szabó Kálmán 1938-ban „Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei” címen megjelent könyvét.²² A Kecskemét környéki ásatások anyagát igyekezett művelődéstörténeti kategóriákban közre adni. Fontos eredményekre vezetett Gerevich László csúti temetőásatása is, aki a leletek alapján viselet-történeti következtetésekhez juthatott.²³ László Gyula könyvéről már az előbb megemlékeztem.

Az 1945 előtti középkori régészeti munkákban egyrészt a néprajz, másrészt a művészettörténet hatása volt megtermékenyítő, a recens néprajzi anyag, illetve a kortárs középkori ábrázolások segítették a kutatásokat a feltárt anyag értékelésében. Mindez azzal kecsegtethetett, hogy a háború után az anyagi kultúra történetének kutatása jelentősen fellendülhet, sőt központi támogatásban is bízhat, hiszen a dolgozó nép életének bemutatása lehetett volna a cél. Látszólag ez a fellendülés be is következett. Régészetileg főként Méri István kutatásai hozták a falusi életre,²⁴ a Gerevich-vezette budai kutatások pedig a városi, illetve a királyi udvari életre²⁵ fontos új tárgyi anyagot. Folytatódott a néprajzi anyagi kultúrára vonatkozó kutatások — amelyek mégis inkább a recens anyagból indultak ki, — és a középkor kutatás közti erőteljesebb kapcsolat kiépítés.²⁶ A történettudomány is figyelembe vette már az anyagi kultúra történetét kutatását. Az 1958-ban meginduló Történelmi Szemle eleinte — Makkai László kezdeményezésére — évente külön számot bocsátott anyagi kultúra történeti tanulmányok közlésére, amely lehetőséget nyújtott a különböző tudományágak képviselőinek, hogy egymás mellett közöljenek hasonló témájú tanulmányokat.²⁷ A legfontosabbnak azonban talán azt tarthatjuk, hogy 1952-ben megalakult Belényesy Márta vezetésével az „Anyagi kultúránk a XV. században” című munkaközösség. Ez a munkaközösség kiváló, az ötvenes évek elején zömében

állás nélküli kutatók — többnyire felosztott szerzetesrendek magas képzettségű paptanárai — által másoltatta az anyagi kultúra története szempontjából fontos kiadatlan levéltári forrásokat. Igen gazdag anyag jött össze. Néhány ilyen forrást Belényesy a dokumentum másolójával valamely szakfolyóiratban leközöltetett, hozzá pedig ő maga értékelő tanulmányt írt.²⁸ Sajnos a munkaközösség megszűnt, s az összegyűjtött anyag hollétéről sincs tudomásunk.

Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy a középkori anyagi kultúra története iránt megszűnt az érdeklődés,²⁹ de nyoma sincs olyan interdiszciplináris összefogásnak, amelyet a második világháború utáni első közel két évtizedben tapasztalhattunk. Ez igen sajnálatos, hiszen mint láttuk, külföldön épp most érkezett el ennek az ideje, hogy ilyen összefogások jöjjenek létre. Bár ma is akadnak nem kevesen a régészek, történészek, vagy más tudományágak kutatói közül, akik a tárdiszciplína eredményeit tudomásul véve dolgoznak³⁰, de újra szükség lenne az intézményesebb kapcsolattartásra, egymás eredményeinek fokozottabb figyelembevételére.

Abban a jelen kutatás egyetért, hogy a középkori anyagi kultúra forrásait három csoportra oszthatjuk: írott források, tárgyi emlékek és egykorú ábrázolások.³¹ Teljességre való törekvés nélkül azt mondhatnám, ha valaki a középkori anyagi kultúra forráscsoportjait akarná értékelni, akkor a szorosan vett történettudomány és segéd tudományain kívül értenie kellene a jogtörténethez, régészethez, technika-történethez, néprajzhoz, művészettörténethez, nyelvészetéhez, irodalomtörténethez és még sorolhatnám. Mivel elképzelhetetlen, hogy erre egy személy alkalmas, óhatatlanul szükséges az interdiszciplináris együttműködés.³² Ahogy arra már utaltam, hogy néprajzi analógia segíthet régészeti jelenségek, ill. tárgyak interpretálásához, ilyen kapcsolat valamennyi tudományág között létrejöhet. Épp a kremsi Institut für mittelalterliche Realienkunde tematikus konferenciái, kerekasztalbeszélgetései, az ezek eredményeit közlő kiadványok bizonyítják, hogy különböző tudományágak képviselői egy bizonyos témára igen hasznos, olykor döntő fontosságú szempontokat nyújthatnak egymásnak.

Úgy vélem, szükséges lenne egy olyan hazai fórum talán kötetlen formájú megteremtésére, ahol a társtudományok képviselői között kicsiben valami hasonló kapcsolat jönne létre, mint a Medium Aevum Quotidianum társaságában. Mielőtt befejezném általános jellegű bevezetésemet, szükséges arról is szólnom, hogyan került sor az ELTE Magyar Középkori és Korajújkori Régészeti Tanszékén az anyagi kultúra történeti kutatására. Már a tanulmány kezdetén említettem a mindennapi élet története iránti érdeklődésemet. A középkori régészet egyetemi oktatásában ezért nem véletlenül igyekeztem az anyagi kultúra története régészeti forrásai iránt felkelteni hallgatóim figyelmét, ami immár szakdolgozatokban, disszertációkban is kezd megmutakozni.³³ Most OTKA pályázat alapján lehetőséget kaptunk, hogy ezt a munkát intézményes keretbe foglaljuk.

Ha munkánk elsősorban régészeti jellegű is, az interdiszciplinaritás szükségessé teszi a többi tudományág bizonyos mértékű bevonását, ami történhet tudományos konferencia formájában, de közvetlen kapcsolatfölvétellel is. Itt különösen az írott források ismerete szükséges. A továbbiakban épp arra szeretnék rámutatni, hogy egy-két kiragadott példa esetében hogyan egészítik ki egymást az írott források tudósításai és a régészet eredményei.

A levéltári források különböző mértékben tartalmaznak a mindennapi életre és az anyagi kultúrára vonatkozó adatokat. A birtokjoggal kapcsolatos igen nagyszámú oklevél fontos településtörténeti ismeretekkel szolgálhat, egy vár vagy kastély

felosztása pedig a lakókörményekre is nyújthat támpontokat, sőt olykor — amennyiben volt ott régészeti kutatás — a két forráscsoport egymást értelmezi, mint pl. a bátmonostori Várdai-kastély XV. század végi felosztásának esetében.³⁴ Sokkal fontosabbak a mi szempontunkból a hatalmaskodások ügyében vezetett vizsgálatok eredményei. Itt olykor plasztikusan mutatkozik meg a mindennapi élet a gyümölcszedő asszonyok megtámadásától³⁵ a kocsmai verekedésekig.³⁶ Ritkábban keletkeztek pontos kárbecslések, amelyekből megismerhetők a parasztembertől elvett tárgyak, sőt azok értéke is.³⁷ Itt persze már figyelembe kell venni a forráskritikát, a tárgyak felértékelését. Ezeknél lényegesebb források a végrendeletek, leltárak, és számadások. Kár, hogy az ilyen jellegű paraszti források rendkívül ritkák.

Nem szabad azonban arra gondolnunk, hogy ez utóbbi írott források teljes képet nyújthatnak azok tárgykultúrájáról, akiknek anyagát tartalmazza. 1980-ban pl. a nyugatnémet Horst Löbert a Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters hasábjain vetette össze egy göttingeni hulladékgödör tárgyi anyagát az onnan fennmaradt írásos emlékekkel, és kiderült, hogy a két forrástípusból származó anyag nem egyezik egymással.³⁸ Magam hasonló megállapításra jutottam néhány éve: az írott források bizonyos értékhatár alatt csak nagyon ritkán említik a tárgyakat, ez az értékhatár pedig — legalábbis végrendeletek és hagyatéki leltárok esetében — társadalmi réteg szerint módosul. Arisztokrata pl. nem szokott faedényeket, sőt ón és ólomedényeket is csak ritkán felsorolni, míg ezek polgári eredetű forrásban egyáltalán nem mondhatók szokatlannak.³⁹

Ez már önmagában is mutatja, a középkori tárgykultúrát nem lehet egyetlen forrástípus alapján rekonstruálni, azaz ehhez a már többször említett interdisciplinaritásra van szükség. Van azonban még egy nehézség, a tárgyak leírásánál használandó terminológia. A régésznek az előkerült — többnyire töredékes — tárgyat meg kell határoznia: tudnia kell, mire használták, és mi a tárgynak a neve. Itt többek közt a néprajz nyújthat támpontot a munkához. Nehezebb a helyzet, ha ezeket az írott forrásokban említett tárgyakhoz kívánja kötni, és természetesen fordított esetben az utóbbi forráscsoportot felhasználó kutató is hasonló nehézségekkel találja szemben magát. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy az a latin terminológia, amelyet az oklevél, vagy összeírás írója használt, egyezik a klasszikus latinitásban kimutatható jelentéssel. Bonyolítja a helyzetet, hogy gyakran a forrás megszövegezője sem ismerte a megfelelő szót, és ezért vagy magyarul adta meg, vagy a latin szó mellé biztonság kedvéért még a vulgáris, anyanyelvi jelentést is leírta. Ilyen adatokból jött létre a Szamota—Zolnai—féle Magyar oklevélszótár⁴⁰, egyik legfontosabb segédeszközünk az oklevelek magyar szórványai jelentése tisztázására. Sajnos, épp a „vulgo” forma miatt — amit nem egyszer azért használtak, mert az írnok nem volt biztos a jelentésben — elképzelhető, hogy így téves szóértelmezések is közkeletűvé válhatnak. Valamivel pontosabb eredményekhez vezethetnek a középkori szótárak, szójegyzékek és glosszák adatai, amelyeket a néhány éve Berrár Jolán és Károly Sándor által összeállított Régi magyar glosszáriumban felhasználhatunk.⁴¹ Sajnos, ezek a kitűnő segédeszközök csak a magyar kifejezések értelmezését segítik elő, a latin (városokban pedig a német) szavakét nem. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára még csak megjelenése kezdetén áll⁴², így még ma is Bartal munkájához kell visszanyúlnunk.⁴³ Arra senki sem tett kísérletet, hogy a középkori szójegyzékeink stb. latin, vagy német anyagát is szótárként kiadja, márpedig ez óriási segítség lenne.

A közkézen forgó segédeszközök szójelentés értelmezése ugyanis nem mindig felel meg a középkori valóságnak. Most csak két példát említek, gondolok a Hoffmann Tamás által megmagyarázott horreum kifejezésre⁴⁴, vagy a bicellus-nak

nevezett fegyverfajta esetére, amelyet a kétféleképpen értelmezhető írásos források mellett a két másik forráscsoport, az egykorú ábrázolások és a régészeti tárgyak segítségével lehetett meghatározni.⁴⁵ Máskor fogalmunk sincs arról, hogy mit jelent a forrásban említett szó. Ilyen nehézségekkel különben nem csupán a magyar középkori tárgytörténész küzd. A kremsi kerekasztalkonferenciákon is felmerült ez a probléma, és pedíg nem csupán történész oldalról, hanem régészetiről is⁴⁶. A tanulság az, hogy lassan elkerülhetetlenné válik egy középkori tárgytörténeti terminológia kidolgozása és ennek a külföldi kutatásokkal való egyeztetése. Ebben régészeken és történészeken kívül feltétlenül részt kellene venni néprajzkutatóknak, magyar, latin és német filológusoknak, művészettörténészeknek.

A továbbiakban néhány írásos forrásból levonható életmódtörténeti következtetést ismertetek. Itt jegyzem meg, hogy a magyar életmódtörténeti kutatás egyik máig szinte felülmúlhatatlan értékű munkáját, Radvánszky Béla múlt század végi Magyar családélet és háztartás című művét⁴⁷ eddig szándékosan nem idéztem, hiszen zömében újkori anyaggal foglalkozik, azt azonban meg kell jegyezni, hogy számos nála található adat és jelenség visszamegy a középkorra. Az idézendő témákra is gazdag anyag található Radvánszkyknál, arra azonban most nincs időnk, hogy összehasonlítást tegyünk a kései XVI. és a XVII. század állapotával.

Az első téma, mit példaként idézek, az ételmezés kérdése. Itt a régészet annyiban tud segíteni, hogy az ásatásoknál előkerült állatcsontok,⁴⁸ valamint kisebb mértékben növényi magvak⁴⁹ valamiféle támpontot nyújthatnak a középkori étrendhez.⁵⁰ Korai korszakokra ez is marad gyakorlatilag egyetlen forrásunk. A középkor végéről azonban már szép számmal maradtak fenn számadások, amelyek pontosan feltűntetik az ételmezésre fordított kiadásokat, és amennyiben nem számolhatunk saját tenyésztés, vagy termelés következtében felhasznált ételekről, gyakorlatilag megismerhető a felhasznált teljes ételmezési nyersanyag, vagy esetleg a vendégfogadóban kifizetett tétel. Sajnos, az újkortól eltérően ezek az adatok nagyon sommásak, szakácskönyv sem maradt fenn. Uradalmi számadáskönyvek csak részadatokat adhatnak, hiszen az urasági konyhát részben önellátó módon látták el.

Ami viszont egybehangzóan megállapítható, hogy társadalmi rétegtől függetlenül a középkori magyarországi ember naponta kétszer étkezett: délelőtt a prandiumra, este a cena-ra került sor. Az előbbi talán villásreggelinek, az utóbbit estebédnek lehetne fordítani. A kettő között sem mennyiségi, sem minőségi különbség nem volt, ill. talán a villásreggeli volt a bővebb, de az is lehet, hogy ez a konkrét esettől és időponttól függött.⁵¹ Nem zárható azonban ki, noha erre alig van nyom, hogy olykor sor került több étkezésre is. Igen-igen ritkán előfordul egy prelibatio-nak, „előkóstolás”-nak nevezett étkezés (?) minimális pénzkiadással⁵² Ide tartozik valószínűleg az is, amikor Esztergomba érkező pozsonyi kanonokok nyáron sört isznak prandium előtt.⁵³ Az viszont nem lehet véletlen, hogy ez a reggeli vagy délelőtti evés, vagy talán főként ivás, alig-alig adatolható a számadásokkal. Ismerték az uzsonnát is, legalábbis a Régi Magyar Glosszárium számos adatot hoz rá. Leggyakrabban antecenium-nak fordítják le szójegyzékeink, a Gyöngyösi Szótártörődék részletesebb: „cibus: qui ante cenam sumitur.”⁵⁴ Ebből világos, hogy a délután, az estebéd előtt fogyasztott ételről van szó. Konkrétan csak ritkán lehet forrásokkal adatolni, így ez nem lehetett általános.⁵⁵

Feltűnő tovább, hogy a prandiumon és cenán fogyasztott ételek esetében nem igen lehet — legalábbis az ország központi fekvésű területein — városi és falusi lakos, német és magyar között különbséget felfedezni, és mivel a legjobban felhasználható

adatok budai német polgári háztartásból, ahol többnyire csak a cselédség volt otthon, illetve középbirtokos nemes ispánja szolgálati útjairól, amelyre mindig elkísérték a béresek is, maradtak fenn⁵⁶, ezért az étrend az alacsonyabb néposztályokra is jellemzőnek tűnik. Vasárnaptól csütörtökig bezárólag húst fogyasztottak: ez marhahúsból vagy pecsenyéből állt, ami biztos, hogy lehetett szintén marhahús is. Az assatura, pecsenye szó pontos jelentése bizonytalan, noha a szójegyzékek ezt a jelentést adják meg⁵⁷, ugyanis általában kiteszik melléje az „egy” számnevet, míg a marhahús mellé sohasem. Előfordult marhahús és assatura együtt is. Ezenkívül kenyeret és bort fogyasztottak, a borra fordított kiadások az összes étkezési kiadások 1/3-a és 2/3-a között váltakoztak. Pénteken és szombaton a hal és a rák pótolta a húst. A rendszeresen előforduló marhahús, pecsenye, ill. hal és rák mellett gyakran előfordulnak egyéb ételek, pl. a tojás, káposzta, borsó, lencse; zsiradékot a vaj és olaj szolgáltatta, ízesítőül, vagy fűszerként a hagyma, bors, sáfrány és torma. A tej viszonylag ritka volt. Csirkét a budai háztartásban csak ritkán, főként ha otthon volt valaki a háztulajdonos családjából, vagy vendég volt, vettek.⁵⁸

Az átlagoshoz hasonlót ettek az említett pozsonyi kanonokok, függetlenül attól, hogy Budán, vagy Esztergomban, esetleg Solymáron, vagy Nyergesújfaluban étkeztek. Ez az adat azért fontos, mert itt tudjuk, hogy két személy étkezéséről maradtak fenn az adatok, a többinél az együtt étkező cselédek, ill. béresek száma ismeretlen. E szerint 1508-ban egy személynek Budán 5 dénárba került a napi kétszeres étkezés bor nélkül.⁵⁹ Itt jegyzem meg, hogy a halakat csak ritkán különböztetik meg, pl. ha szózott halat, esetleg megmondva, hogy heringet vettek.

Más volt a jelek szerint a felsőbb rétegek étrendje. Már a tekintélyes középnemességénél is következtethetünk erre. A XV. század végén pl. Himfi Imre pénteken, de Mária születésnapján, sós halat, nyulat, káposztát, hagymát, vaját és tojást, szombaton nyulat, rákot és borsot vásárolt. Keveredett a böjti és a húsos étrend. A halaknak is sok fajtáját fogyasztották, pl. a bátmonostori Várdai-konyhára kecségét, harcsát és csíkhalkat vásároltak. Csíkhalkat más szempontból is érdekes. A bajai piacon vették 28 dénárért a csíkokat — megjegyzem, hogy a harcsa darabja 3 és 14 dénár között váltakozott — és mivel a csíkokat haza kellett szállítani, a sáfár vett egy kancsót (amphora) 1 dénárért.⁶⁰ A csíkok magas árak miatt nagy mennyiséget képezhettek, így az „amphora” is nagy lehetett, ennek ellenére csupán 1 dénárba került. Nyilván ezért fordul elő a fazekak vásárlása csak globálisan a számadásban, túl olcsó volt a kerámia.

Arisztokrata étrendre két példa. Amikor 1521-ben Nándorfehérvár ostroma miatt általános mozgósítást rendeltek el, ami azonban nem akadályozta meg a vár elestét, egy mágnás, valószínűleg Kanizsai László, tíz napig tartózkodott a mohácsi táborban. Konyhájára a helyi piacon vásároltak be. Két „étlapját” ismertetem. Szeptember 22-én, vasárnap prandiumra marhahúst, szalonnát, kappant, sajtot, vaját, káposztát, vöröshagymát, kenyeret, almát, körtét vettek. Cena-ra marhahús, szalonna, lencse, vaj és körte került az asztalra. A pénteki, szeptember 27-i böjti egész napi étlap: vizaikra (így, magyarul a számadásban), hal, lencse, és kenyér volt. Mindennap — véletlenül csak e két nap nem — vettek bort és ecetet. Kenyér lehetett fehér és fekete is. Többször evett csirkét és tojásokat. Ízesítésül pedig a fahéj, bors, sáfrány, só és méz szolgált. Az almán és körtén kívül egyszer barackot is evett.⁶¹ Ez tehát egy arisztokrata úr „tábori” étrendje volt.

Ennél összehasonlíthatatlanul előkelőbb volt Szapolyai János erdélyi vajda menükártyája. 1522. november 14-17 között Brassóban tartózkodott, konyháját pedig

a városi tanács látta el élelmiszerekkel. Egy szombati, tehát böjti prandium: sózott pontyok, viza, árpakenyér, zsemlye, köles, mazsola, kökény, méz, olivaj és lenolaj, tojások, vaj, káposztafejek, tésztát is sütöttek neki, ehhez lisztet, vaját, mazsolát, cukrot, tojásokat használtak fel. A következő vasárnapi prandium: marhahús, disznóláb, fej és nyelv kocsonya számára, őz, nyúl, fogoly, borjú, ürü, juhok, tuzok, lúd, tyúk, mazsola, vaj, árpakenyér. A vajda ott tartózkodása alatt a következő fűszerfeléket használták fel: sáfrány, bors, gyömbér és szegfűszeg. Nos, ez a vajdai étlap természetesen a nagyúr teljes kísérete ellátását szolgálta, ami a felhasznált ételfélések mennyiségéből is nyilvánvaló; azt is figyelembe kell venni, hogy a város nyilván le akarta kötelezni előkelő vendégét. Mégis bizonyosnak látszik, hogy az ország vezetőrétege jóval bőségesebben és változatosabban étkezett, a baromfi és vad inkább rájuk volt jellemző, míg másutt ez inkább ünnepi ételnek számított⁶³. Az általánosan elterjedt marhahús viszont még a leghatalmasabb bárók asztaláról sem hiányozhatott. Sajnos a parasztságra ilyen jellegű forrásaink nincsenek.

A továbbiakban öt Jagelló-kori köznemesi leltár tanulságait ismertetem. Nem foglalkozom az arany-ezüst tárgyakkal, a ruházattal, ágyneműkkel, fegyverekkel, állatokkal. Az első 1491-ből való, egy Fahidi János nevű erdélyi nemesé.⁶⁴ A következő 1505-ös, az előkelő nemes Várdai család egyik tagjáé.⁶⁵ Következik a Batthyány család battyáni kuriájának két leltára, 1521-es az első és néhány év múlva kelt a következő⁶⁶. Ekkor már arisztokrata Batthyány Ferenc, de battyáni birtokközpontja változatlanul köznemesi jellegű. Az utolsó a Bars megyei Maróti családé 1526-ból.⁶⁷

Közlekedési eszközök közül Fahidinek két vasalt szekere volt. Battyanban 1521-ben három szekér, egy szekénderék, két szekérhez való láncok és két szán volt. Néhány év múlva csak két vasalt szekeret és a láncokat írták össze. Maróti Györgynek egy vasalt kocsija, egy társzekeret, két vasalt szekere, egy kólyaszekere, láncjai voltak, de még hatvan patkót is összeírtak. Ez azért érdekes, mert számadási adataink szerint egy patkoltatás igen sokba került, nyilván akkor, amikor a patkót a kovács adta.⁶⁸ Feltűnő az is, hogy a vasalt szekereket emelik ki.

Mezőgazdasági munkaeszközként Fahidi Jánosnál csak két ekét említenek minden tartozékával, valamint egy prést. Várdai leltára, aminek zömét az ékszer és ruházat teszi ki, semmit sem említ. Az 1521-es Batthyány-leltár viszont részletes: három eke, négy ekevas, két csorozlya és két eketaliga. Egy verőnek nevezett kalapács, egy fogó és két kovácsfújtató utal a kovácsmesterségre. Van 12 vasas lapát, egy fűrész, két vasrúd, két vaskerek, egy csákány, nyolc vaskarika, két furó, egy rézcsiga és 4 bárd (securis). Itt valószínűleg ácsszekercére gondoltak, mert ugyanebben a leltárban a konyhai eszközök között szerepel a bárd, immár magyarul. Érdekes, hogy néhány év múlva egész más jellegű a leltár. Hét ekevas képviseli a szántást. Három kasza (falx) fordul elő azzal, hogy ezzel vágnak szalmát a lovaknak. Csákány három, valamilyen súly kettő, hat nagy és kisebb furó, négy kapa, két pintérvés és egy vonókés, valamint 6 nagy, 3 kis és 6 a béresek számára való bárd (securis) található még itt. Maróti Jánosnál három eke minden tartozékával, hét csáklya, öt kapa, három ásókapa, négy töltőkapa, három mészkanál, két véső, egy ácsfejsze, nyolc nagy furó, négy kétkézvonó, három közepes fűrész, öt gyalu, négy lóbékó lett összeírva. Nos, ezek az adatok pontosan mutatják, hogy nem lehetett nagy a földesúr majorsági földje. Más adatok szerint a felsorolt tárgyak nem voltak olcsók, pl. 1526-ban a bátmonostori sáfár egy ft-ért vett két securist, hat dénárért pedig egy vonókést.⁶⁹

A konyhai és asztali edények, ill. eszközök közül a nemesfémről készítteteket nem idézem. Fahidi Jánosnak három vas és három réz fazeka volt, valamint egy réz

üstje, továbbá tudunk egy-egy serpenyőjéről, ill. rostélyáról, hét óntáljáról, négy vaskanaláról, két nagy capisteriumjáról, ami lehet épp úgy szórólapát, teknő, vagy mosdó, két réz mosdómedencéről, egy nyársáról, valamint egy a tűz felett lógó láncról, amire nyilván az üstöt akasztották. Várdainak hét nagy, 13 közepes, hét kicsi és hét igen kicsi ólomtálja, 18 ólom tányérje, kilenc nagy kannája, négy olasz bokálya, két mosdómedencéje egy kancsóval, valamint egy palackja volt. A palackot „cum duobus theris”-szel említik, sajnos, nem tudom, hogy mit értettek alatta. Az 1521-es Batthyány-leltár négy kristálypoharat, nyolc ólom tálát és két kis ólomtálát, 15 ólomtányért, hét fatálat és 23 fatányért, egy réz mosdómedencét és egy ugyancsak réz mosdót (az előbbit pelvisnek, az utóbbit lavatoriumnak nevezve), egy eltört rézpelvist, egy pintes ólom kancsót, egy serpenyőt, egy vasrostélyt, egy bárdot, négy vágókést és egy konyhakés vonót írtak össze. A néhány évvel későbbi Batthyány-leltár nem egyezik meg vele, bár néhány tárgy felismerhető. Ebben három kristálypohár szerepel, továbbá különböző kannák (cantharus): két hárompintes, két kétpintes, egy másfélpintes, három itcés és három negyedes. A nagy ólomtálak száma 11, a kicsiké 12. Az ólomtányérok száma hárommal kevesebb, mint pár évvel azelőtt: 12 drb. Van három serpenyő, 2 réz „fessoria”, egy réz szita, öt vaskanál, 5 vágókés, 7 vasfazék és 8 kisebb fazék. Ezekon kívül volt két üst, három kis rostély, két bárd, egy halvágókés, egy szenteltvíztartó ólomkancsó. A Maróti-leltár ólomtárgyakat sorol fel: kilenc kannát, 16 tálát és 12 tányért, valamint 5 palackot, továbbá egy rézmozsarat és két réz mosdómedencét.

A háztartási adatok elsősorban a fémtárgyakat sorolták fel, de bizonyára nem a teljes anyagot. Az ugyanis nem lehet véletlen, hogy fatálatat stb. csak az egyik, míg vasfazekakat csak a másik (ill. még a Fahidi-leltár) Batthyány-leltár sorol fel. Bizonyos értékhatár alatt úgy látszik a leltározó döntötte el, hogy mit tartott fontosnak felvenni. Két dolog látszik annak, amit mindig össze kellett írni: az ólom asztali edények és a réztárgyak, ezek mind az öt leltárban előfordulnak. Ami viszont ebből eddekes: a köznemesség felső, arisztokrácia határán levő Várdai és Batthyány familiák leltáraiban nem találunk lényegében több ilyen tárgyat, mint a jelentéktelen Maróti családnál. A Fahidi-leltár ugyan valóban kevesebb óntárgyat ad meg (itt nem ólomnak nevezik az ón-ólmot ötvözetű tálakat), réz üstje, mosdómedencéje viszont ugyanannyi volt mint előkelőbb társaiknak. (Az ón-ólmot tárgyakkal máshol foglalkoztam⁷⁰). Ha szabad ennyi adatból következtetést levonni, ez csak annyit jelenthet, hogy a tárgyak szükséglete döntötte el, mennyit tartottak belőle.⁷¹

Kissé más a lakberendezési tárgyak aránya. itt viszont olyan eltérések vannak, amelyek nem magyarázhatók meg mással, mint eltérő leltározási szempontokkal. Az ékszereket és ruhákat leszámítva legkevesebb részletes Várdai-leltár mindössze két ágy feletti sátort említ, ágyakat azonban nem. Az is valószínűtlen, hogy Fahidi Jánosnak mindössze három asztala, két padja és két ágya volt. Már a három asztalhoz is több üldalkalmatosságra lett volna szüksége. Maróti János is csupán négy asztalt sorol fel. (Most a tapétákról, és más textiliákról nem szólok.) A két Batthyány-leltár megint csak különbözik. Az 1521-es említ négy nyoszolyát, a későbbi egyet sem. 1521-ben három asztal van, néhány év múlva 12. A korábbi négy széket és egy zsölljét vesz fel — ez is kevés három asztalhoz —, míg a későbbi egy bőr és két fa zsölljét, hat könyöklő széket és 11 közönséges padot írt össze. Tároló eszközökről viszont csak az 1521-es leltár emlékezett meg: volt egy nagy armarium, 4 „bakonyinak” nevezett scrinium, egy-egy „thartha” és „gernyel”.

Az öt leltár egymás mellé állítása gondolom világosan mutatja, hogy egyrészt a leltárak — még ha a nem említett kerámiától el is tekintünk — nem adnak hiánytalan

képet a nemesi udvarházakban őrzött tárgyakról, másrészt azonban mégis következtetést engednek meg arról, hogy mit kereshetünk itt. Ezek egy része — a vastárgyak — ásatásoknál is előkerülnek, a réz, és ólomtárgyak nagy része azonban csak véletlenül, ezeket nyilván újra felhasználták, beolvasztották. (Gondoljunk arra, hogy az összetört rézmedencét leltári tárgyként vették fel.) A példákból is látni lehet, hogy egyes esetekben a tárgy pontos azonosítása nehézségeket okoz.⁷²

Arra most nem volt időm, hogy a leltárakban említett tárgyak értékét a számadások alapján meghatározhassam, sem arra, hogy egybevessem akár a hatalmaskodásokból, stb. megállapítható paraszti tárgyi anyaggal, akár az ásatások eredményeivel. Minden esetre az eddig kutatásaim alapján azt állíthatom, hogy legalább is a gazdag parasztok hasonló összetételű, de kisebb számú tárggyal rendelkeztek. (Ez utóbbi megjegyzés az ólomtálakra vonatkozik.) Nagyjából meghatározhatók az árak is, a középkorvégi magyarországi lakosság megélhetési viszonyaival azonban külön kell majd egyszer foglalkozni.

Jegyzetek

1. *Tadeusz Roslanowski*, Les études médiévales en Pologne après 1945, Anuario de estudios medievales 8 (1972—1973) 549. — Francia megközelítés szerint „le champ de la culture matérielle est, dans le domaine infrastructurel, celui de la relation de l'homme aux objets”, *Françoise Piponnier*, Les sources de l'histoire de la culture matérielle à la lumière des recherches récentes, Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters — Öst. Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse, Sitzungsberichte, Bd. 433. — Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 6. Wien 1984. 23.
2. *Hanák Péter*, A kultúrtörténeti szintézis problémái, Tört. Szemle 17 (1974) 448. — Hanák különben elsősorban az „életmód” kifejezést használja, v.ö. pl. *Hanák Péter*, Életmód és gondolkodásmód — történelmi összefüggésben, Magyar Tudomány Új folyam 25 (1980) 84—90.
3. Magyar Értelmező Kéziszótár, Bp., 1972, 277: az életmód szónál is utal az életformára, az életforma pedig szerinte: „A társadalmi, anyagi, műveltségi stb. viszonyoktól meghatározott életmód.”
4. V.ö. *Harry Kühnel*, Ziele der Erforschung der Sachkultur des Mittelalters, Rotterdam Papers 4 (1982) 119—130.
5. Institut für mittelalterliche Realienkunde Österreichs.
6. *Kubinyi András*, A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtt Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből), Agrártörténeti Szemle 6 (1964) 371-404.
7. Itt jegyzem meg, hogy az „anyagi kultúra” kifejezéssel szemben bizonyos ellenézés tapasztalható újabban. Ez nyilvánvalóan azzal van kapcsolatban, hogy a kifejezés a keleteurópai országokban (Szovjetunió, Lengyelország) erősen el van terjedve. Viszont ez Nyugat-Európában is használatos. V.ö. pl. *Jean-Marie Pesez*, Histoire de la culture matérielle, in: La nouvelle histoire, ed. Jacques Le Goff, Paris 1978, 98—130. — A krensi Intézet mellett alapított nemzetközi társulat is alkalmazza nevében az „anyagi kultúrát”: Internationale Gesellschaft zur Erforschung der materiellen Kultur des Mittelalters „Medium Aevum Quotidianum.” — Így nem indokolatlan a kifejezés alkalmazása, igaz, a szövegben jelzett megkötéssel. A néprajztudomány is tárgyalja az „anyagi kultúrát”, v.ö. pl. *Tálas István* tanulmányait, pl. *Tálas István*, Néprajzi tanulmányok, írások I. (Dissertationes Ethnographicae. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből 3-4.) Bp. 1979—80, 103—213. — A temetkezési rítusokra ld. pl. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. k. Bp. 1982, c. kötetben *Kovács László*, *Tettamanti Sarolta és Selmeczi László* tanulmányait, u. o. 58—109.
8. *Alwin Schultz*, Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I-II. k. Osnabrück 1965. (Reprint kiadás.) — U.ö. Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert, Wien-Prag-Leipzig 1892. — U.ö., Das häusliche Leben der europäischen Kulturvölker vom Mittelalter bis zur zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhundert, München-Berlin 1903.
9. *Ch.-V. Langlois*, La vie en France au Moyen Age de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle, I-IV. k. Paris 1925-1928.
10. *Joan Evans*, Life in Medieval France, New York 1969.
11. V.ö. pl. *G.G. Coulton*, Medieval Panorama. The English Scene from Conquest to Reformation, Cambridge 1938.
12. *A. Lefranc*, La vie quotidienne au temps de la renaissance, Paris 1938. — *E. Faral*, La vie quotidienne au temps de Saint Louis, Paris 1942. — *M. Defourneau*, La vie quotidienne au temps de Jeanne d'Arc, Paris 1952. — *L. Moulin*, La vie quotidienne des religieux au Moyen Age, Paris 1978. — *M. Pastoureau*, La vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des chevaliers de la Table ronde, Paris 1976. stb.
13. Csak néhány példa: *Arno Borst*, Lebensformen im Mittelalter, Frankfurt/M.—Berlin—Wien 1979. — *Ernst Englisch—Gerhard Jaritz*, Das tägliche Leben im spätmittelalterlichen Niederösterreich, St. Pölten — Wien. 1976. — *Otto Borst*, Alltagsleben im Mittelalter, Frankfurt am Main 1983. — *Harry Kühnel*, Alltag im Spätmittelalter, 2. kiadás, Graz—Wien—Köln 1985. — *Hans—Werner Goetz*, Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert, 2. kiadás, München 1986. — A francia irodalomban az Annales-iskola

civilizáció-történeti feldolgozásai is figyelembe veendőek: pl. *Fernand Braudel*, *Civilization matérielle, économie et capitalisme, XVe — XVIIIe siècle, I—III. k.* Paris 1979. (Az első kötet magyarul is megjelent: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV—XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*, Bp. 1985.) — *Robert Delort*, *La vie au Moyen Age*, Paris 1982. — *Jacques Le Goff*, *La civilization de l'occident médiéval*, Paris 1984. — Jelentős összefoglalás: *Philippe Ariès et Georges Duby*, *Histoire de la vie privée*. 2. k. *De l'Europe féodale à la Renaissance*, szerk. *Georges Duby*, Paris 1985.

A fenti tudományos igényű munkák mellett gyakoriak a tudományos-népszerűsítő, gazdag illusztrációs anyagot tartalmazó munkák is: *Suzanne Comte*, *La vie en France au Moyen Age*, Genève 1978—1981. — *Das hohe Mittelalter*, *Besichtigung einer fernen Zeit*, hsg. von *Rolf Toman*, Köln 1988. — Számos kiállítást is rendeznek ebből a témakörből, és a kiadott katalógusok az anyag mellett összefoglaló tanulmányokat is tartalmaznak, csak két példa: *The Secular Spirit: Life and Art at the End of the Middle Ages*, New York 1975. — *Aus dem Wirtshaus zum Wilden Mann. Funden aus dem mittelalterlichen Nürnberg*, Nürnberg 1984.

14. *László Gyula*, *A honfoglaló magyar nép élete*, Bp. 1944. (Reprint: 1988.)
15. Ld. alább, 17. j., valamint az 1. j.-ben idézett Roslanowski-tanulmányt.
16. *N.N. Woronin, M.K. Karger, M.A. Tihonov*, *Die materielle Kultur der alten Rus'*, (*B.D. Grekow-M.L. Artamonow*, *Geschichte der Kultur der alten Rus'. Die Vormongolische Periode*, I.k.) Berlin 1959. (1951-es orosz kiadás fordítása.)
17. *Witold Hensel — Jan Pazardur*, *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, I—II. k. Warszawa 1978. — Jó összefoglalás még *Maria Bogucka*, *Das alte Polen*, Leipzig—Jena—Berlin 1983.
18. *Medium Aevum Quotidianum*. Newsletter 1—17, 1982—1989. — Kötetlen sorrendben jelenik meg, és fontos tanulmányokat tartalmaz. Újabban tematikus számok, sőt füzeteként egyetlen munka is található köztük.
19. *Művelődéstörténeti Értekezések 1—60.sz.* Bp. 1901—1911. Listájukat ld. Békefi Emlékkönyv, Bp. 1912. Azaz egy évtized alatt 60 disszertáció jelent meg!
20. *Lederer Emma*, *A magyar polgári történetírás rövid története*, Bp. 1969, 72—74. — Megjegyzem, hogy hasonló, egy forrást elemző, művelődéstörténeti tanulmányok az újabb külföldi történetírásban nem ritkák, v.ö. pl. *Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung*, (*Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr.1. = Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.—Hist.Klasse, Sitzungsberichte*, Bd. 304.) Wien 1976.
21. *Magyar Művelődéstörténet*, szerk. *Domanovszky Sándor*, I-V.k. Bp. é.n. (Az első két kötet középkori vonatkozású.)
22. *Szabó Kálmán*, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*, (*Bibliotheca Humanitatis Historica III.*) Bp. 1938.
23. *Gerevich László*, *A csüti középkori sírmező*, *Budapest Régiségei* 13 (1943) 103—166.
24. Lehetetlen Méri valamennyi jelentős munkáját idézni: ld. pl. *Méri István*, *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményeiről*, *Archeológiai Értesítő* 79 (1952) 49—67, 81 (1954) 138—154. — *U.ö.*, *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában*, Bp. 1964. — Méri tevékenységére ld. még: *Kovalovszki Júlia*, *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon*. (Bronzkor. III-IV. és XI-XIII. század.) Bp. 1980, 9—14.
25. Gerevich kutatásai elsősorban a budai Várhegy és Palota tekintetében fontosak, v.ö. *Gerevich László*, *Gótikus házak Budán*, *Budapest Régiségei* 15 (1950) 121—238. — *U.ö.* *A budai vár feltárása*, Bp. 1966. — Gerevich tanítványai közül különösen Holl Imre említendő, helyhiány miatt csak két művét idézem. *Imre Holl*, *Sopron (Ödenburg) im Mittelalter*, *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 105—145. — *Imre Holl — Nándor Parádi*, *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*, Bp. 1982. — (Tehát nemcsak Budával, hanem más városokkal, ill. falvakkal is foglalkozik.)
26. Csak jelzésszerűen idézhetek néhány munkát. *Hoffmann Tamás*, *Néprajz és feudalizmus*, Bp. 1975. — *Tálasz i.m.* — *K. Csilléry Klára*, *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*, Bp. 1982. — *Balassa M. Iván*, *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatja*, Békéscsaba 1985. — *Barabás Jenő — Gilyén Nándor*,

- Magyar népi építészet, Bp. 1987. — Fontos a középkorkutató számára a Magyar Néprajzi Lexikon, I-V.k.Bp. 1977—1982. is.
27. Történelmi Szemle 1 (1958) 3—4. füzet, 3 (1960) 1. füzet, 4 (1961) 1. füzet. Zömében újkori tanulmányokat tartalmaznak, de van középkori is. Van azóta egy Technikatörténeti Szemlének is.
28. *Belényesy Márta*, Anyagi kultúránk a XV. században: a munkaközösség öt esztendeje, Agrártörténeti Szemle 1 (1957) 73—74. — Példák módszerére: a munkaközösség három tagja külön-külön kiadott egy-egy forrást, ő pedig interpretálta. *Oszwald Ferenc*, Jenei Ferenc gazdasági hagyatéka 1480—1500, u.o. 1 (1957) 15—17. — *Pataki János Vidor*, Vasmegyericsei kárbeclés 1520, u.o. 17—26. — *Fekete Nagy Antal*, A szenyéri uradalom urbárium 1524, u.o. 26—36. — *Belényesy Márta*, Három XV.-XVI. századi irat mezőgazdasági vonatkozásai, u.o. 36—37. — Egy másik példa: *Belényesy Márta*, A XV—XVI. századi jobbágy-összeírásokról mint a paraszti gazdaság és háztartás egyes formáinak statisztikai értékű forrásairól, Ethnographia 74 (1963) 493. Ehhez járult hozzá a munkatársa által kiadott forrás: *Oszwald Ferenc*, Adatok a paraszti gazdálkodás termelési szervezetéhez — a munkaerő igénybevételével — egy nagy uradalomban, 1525-ben, u.o. 494—500. — *Belényesy* néhány fontos munkája: *Belényesy Márta*, A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században, Ethnographia 65 (1954) 387—415, 66 (1955) 57—98. — *U.ő.*, A földművelés Magyarországon a XIV. században, Századok 90 (1956) 517—555. (A két tanulmány együtt teljes feldolgozását adja a XIV. századi mezőgazdaság és paraszti életmód történetének.) — *U.ő.* Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről, Gödöllő-Budapest 1957. stb.
29. V.ö.pl. *Zolnay László*, Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből, Bp. 1977. — *U.ő.*, Az elátkozott Buda. Buda aranykora, Bp. 1982. — Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Szerk. *Hanák Péter*, Bp. 1980. — *András Kubinyi*, Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter, Études historiques hongroises publiés à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, I.k. Bp. 1985, 615—644. — Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról, szerk. *Fügedi Erik*, Bp. 1986. — Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. *R. Várkonyi Ágnes*, Bp. 1987. — *Kurcz Ágnes*, Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században, Bp. 1988. stb.
30. V.ö. a fentiekben idézett munkákat, valamint *Imre Holl*, Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946—1964, Acta Arch.Ac.Sc.Hung. 22 (1970), 365—411. — Középkori régészeti tudományos ülésszak, szerk. *Nagy Emese*, (Régészeti Füzetek Ser. II.Nr.14.) Bp. 1971. — Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai, szerk. *Fodor István*, *Selmeczi László*, Bp. 1985.
31. V.ö. *Harry Kühnel*, Vorwort, Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters, (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr.2.), Wien 1977, 5—6.
32. *András Kubinyi*, Die Rolle interdisziplinärer Forschung für die mittelalterliche Realienkunde, Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters, (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 6.) Wien 1984, 45—52. A kreamsi Intézet idézett Veröffentlichungen-jeiből eddig 11 kötet jelent meg, és ezek mind interdiszciplinaritásra törekednek. A kötetek egyben az Osztrák Tudományos Akadémia Filozófiai és Történeti Osztályának Sitzungsberichte-inek is számítanak, és ott a 304, 325, 367, 374, 400, 433, 439, 470, 473, 511, 513. sz. köteteket jelentik.
33. Itt elsősorban *Petényi Sándornak* a középkori játékokról írt disszertációját és *Szende Katalinnak* a soporni polgárság késő-középkori anyagi kultúrájáról írt szakdolgozatait kell említeni.
34. A levéltári forrásokra: *Solymasi László*, A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása, Történelmi Szemle 18 (1976) 123—155. — A várfelosztásokra: *Erik Fügedi*, Castle and Society in Medieval Hungary (1000—1437), (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 187.) Bp. 1986, 82, 116—118. — *Bátmonostorra*: *Di. 88825*. (1498.) — *Biczó Piroška*, Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén, Műemlékvédelem 25 (1981) 104—108. — V.ö. még *Kubinyi*, Die Rolle i.m. 621—622.
35. *Di. 20121*. (1493.)

36. *András Kubinyi*, Bäuerlicher Alltag im spätmittelalterlichen Ungarn, Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters, (Veröffentlichungen, a 32.j.-ben id. sorozat, Nr.7.) Wien 1984, 261—262. — Még egy falusi kocsmá adat: *DI. 15953. (1464.)*
37. V.ö. pl. *Kubinyi*, Die Rolle i.m. 636—638.
38. *Horst Löbert*, Das keramische Inventur einer Abfallgrube des 16. Jahrhunderts aus Göttingen, Studien zum Handel, zur Funktion und zur sozialgeschichtlichen Interpretation frühneuzeitlicher Keramik, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 8 (1980) 7—45.
39. *Kubinyi*, Die Rolle i.m. 617, 627—643. — Szende Katalinnak a 33.j.-ben id. szakdolgozata is összevetette az írásos és a régészeti anyagot, és hasonló megállapításokra jutott.
40. Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye, szerk. *Szamota István — Zolnai Gyula*, Bp. 1902—1906. (Reprint 1984.)
41. Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára, szerk. *Berrár Jolán — Károly Sándor*, Bp. 1984.
42. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*, Vo. I. Fasc. 1-3., Bp. 1987-1989.
43. *Antonius Bartal*, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae-Budapestini 1901. (Reprint 1983.)
44. *Hoffmann Tamás*, Horreum — szérű — csűr?, *Ethnographia* 70 (1959) 171—206.
45. *Kubinyi András*, Bicellus — Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához, *Budapest Régiségei* 23 (1973) 182—193.
46. Erről vitatkozott Kremsben 1982-ben egy kerekasztal-vita, amelynek anyagát a *Die Erforschung von Alltag und Sachkultur* (ld. fenn, 32.j.) kötet adta ki.
47. *Radvánszky Béla*, Magyar családelet és háztartás a XVI. és XVII. században, I—III.k. Bp. 1879—1896. (Reprint 1986.)
48. V.ö. *Sándor Bökönyi*, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1988. (Második kiadás.) — *Matolcsi János*, Állattartás őseink korában, Bp. 1982. — Régészeti publikációk függelékében is gyakran találunk állatsontmeghatározásokat: pl. *János Matolcsi*, Tierknochenfunde von Sarvaly aus dem 15—16. Jahrhundert, *Holl—Parádi i.m.* 229—253.
49. Érdekes eredményeket hozott többek közt: *G. Facsar*, *Agricultural-Botanical Analysis of the Medieval Grape Seeds from the Buda Castle Hill*, *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 4 (1973) 157—173.
50. Az Árpád-kori hazai ételmezési szokásokra más úton is nyújthat támpontokat a régészet. A X. század óta igen elterjedt cserépüstök pl. eltűnnek a XIII—XIV. század fordulóján. Ezeket vagy tűz fölé akasztva, vagy vas háromlábra helyezve használták, és főztek bennük. Eltűnésük valószínűleg étkezési változásokkal is összefügg. *Miklós Takács*, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, Bp. 1986.
51. *Kisbán Eszter*, Az étkezések napi rendjének újkori átalakulása, az ebéd, *Magyar Nyelv* 71 (1975) 177—185. — V.ö. még *Kubinyi*, *A mezőgazdaság történetéhez i.m.* 389.
52. Többnyire bort isznak a „prelibatio”-hoz, pl. *DI. 26363. (1459)*. — *DI. 104125. (1502.)* — Van azonban arra is adat, hogy ettek is. Rozgonyi Sebestyén vajda pl. egyszer „ante prandium ad prelibationem” tojást, salátát olajjal, kenyeret, zsemlyéket és két pint bort kapott. *DI. 26363.* — Ebben az esetben reggeliről (főlöstök) volt nyilvánvalóan szó. — A céhfelvételnél elkészítendő étkezés is lehetett azonban „prelibatio”, ld. alább. 63.j.
53. (*Knausz Nándor*), *Középkori olcsóság*, *Magyar Sion* 1 (1863) 222. — Ebben a számadásban alkalomadtán egyéb étkezések is előfordulnak. Amikor egyszer korán elindultak, akkor a kanonokok „collatio”-t tartottak, amikor retket és kenyeret ettek, és bort ittak. (*U.o.* 222—223.) Máskor ugyanezt „gentaculum”-nak (reggeli) nevezték, de nem tudjuk, hogy mit fogyasztottak (*U.o.* 223.) Harmadszor — ugyancsak reggel — „propter repellere Malum aerem” retket, száraz fűgét, diót ettek és bort ittak. (*U.o.* 226.) Az is előfordult itt, hogy prandium és cena között is étkeztek. Említenek gyümölcsöt és bort, gyümölcsöt sörrel és borral, még egyszer gyümölcsöt borral. (*U.o.* 222—224.) stb. Úgy látszik reggelit csak akkor ettek, ha nagyon korán keltek, hiszen az ebéd („prandium”) 10 óra körül lehetett. *Kisbán i.m.* 181—182. Az említett pozsonyi kanonokok ebéd és vacsora között legfeljebb gyümölcsöt fogyasztottak, és hozzá bort vagy sört ittak.

54. A reggeli akkori magyar neve „fölköstököm” volt, amit latinra a cenaculum, gentaculum, ientaculum, prandiculum, prandiolum szavakkal adtak vissza. *Berrár-Károlyi* i.m. 252. — Az „antecenium”-ra *u.o.* 731. Magyar jelentése már akkor is az „uzsonna” volt. Ezt latinra az antecenium mellett még „obsenium” és „merenda” szavakkal fordították. Ez utóbbi azért érdekes, mert ez a középkori szójegyzékekben más jelentéssel is előfordul. A „művesnek való etek” ugyanis szintén „merenda”. (*U.o.* 207.) Az új mester által társainak felszolgált étkezés ugyanis nem mindig egy „prandium”, vagy „cena”. (ld. alább 63.j.) Nem véletlen, hogy a pozsonyi szabók céhlevele szerint az új mesterrel „den Brudern 1 virtel wein vnd ain vntam nach seinem vermügen” adatnak. *Király János*, Pozsony város joga a középkorban, Bp. 1894, 430. (Az „untam” uzsonnát jelent.) Lehet azonban a „művesnek való etket” másként is magyarázni. A kézművesek ugyanis olykor négyyszer ettek napjában. Ezt csak ritkán lehet igazolni, hiszen a legtöbb számadás és más forrás csak a kétszeri étkezést említi, de pl. Sopron városa 1504-ben egy téglagyártónak tizenegy napon át „viermall zu essen” adott. *Házi Jenő*, Sopron szabad királyi város története, II/5. k. Sopron 1938. 159.
55. A vendégek — amennyiben nem étkezési időben érkeztek — pl. rendszeren bort kaptak zsemlyével, vagy kenyérrrel, pl. Quellen zur Geschichte der Stadt Bronstadt in Siebenbürgen, Bd. I. Kronstadt 1886, 258, 270, 271, 274, 276, 277, stb. (1520.) — *Házi* i.m. II/4.k. 267. (1466.) — Mások e mellett még halat is szolgáltak fel a vendégnek, és nemcsak böjti napon. *Házi* i.m. II/5.k. 91. (1491.), 130. (1503.), 156. (1504.), 162. (1505.) — Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven, Bd. I. Hermannstadt 1880, 439. (1506.) — Quellen z.Gesch.d.St.Kronstadt i.m. I.k. 275. (1520.) stb. — Végül előfordult, hogy a cena, azaz vacsora után, lefekvés előtt „ad bonam noctam” bort ittak. *Di.* 26363. (1459.) — A pozsonyi kanonokok esetében is adtak ki egyszer „pernoctando pro vino” pénzt. (*Knauz*) i.m. 225.
56. A polgári háztartás számadását feldolgoztam: *Kubinyi*, A mezőgazdaság i.m. 371—404. — Az ispán számadása: *Di.* 104125. (1502.)
57. A szótárak csak a „sült” értelmet adják meg. *Mittelateinisches Wörterbuch*, Bd. I. München 1967, 1050. hasáb. — *Lexikon Latinitatis Medii Aevi* i.m. I/2.k. 257. — A számadások többnyire megkülönböztetik egymástól a „comes bovinas” (ill. „bovinales”) és az „assaturat”, amelyet rendszerint „assaturam unam” formában adnak meg. Viszont az előbb id. ispáni számadásban egyszer az „assatura bovina” is előfordul. Hogy máskor esetleg disznósült lett volna, a marhahús pedig általában nem sült formában került az asztalra, azt ma még nem lehet megállapítani.
58. *Kubinyi*, A mezőgazdaság i.m. 372. — A ház ura, Gallinczer Lénárt, ekkor Diósgyőrött tartózkodott, ahol vármagy volt. *András Kubinyi*, Die Pemfflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 34 (1978) 81—82.
59. (*Knauz*) i.m. 223. Borra napi 3 d.-t adtak ki. u.o. — Saját háztartásban természetesen sokkal olcsóbb volt az ételmezés. Sopronból pl. fennmaradt 1483—1493 közötti egy gyámi számadás, ahol a gyám a két árvára és a házitanító diákra „pro essen vnd trynken” napi 4 bécsi dénárt költött személyenként. *Házi* i.m. II/4.k. 392. Magyar dénárra átszámítva ez 1,3 dénárt jelentett. Arra is kell azonban gondolni, hogy részben gyermekek étkezéséről, ami nyilván olcsóbb volt, maradt fenn az adat. — A számadást különben mintaszertűen feldolgozta: *Mollay Károly*, Soproni élet a 15. század második felében, Soproni Szemle 5 (1941) 109—122, 153—172. — 1504-ből maradt fenn adat a már említett (54.j.) soproni téglagyártó napi négyzseres étkezéséről. Ételre napi 9, borra 8 bécsi dénárt fizettek, ami magyar dénárban ételre 3, borra 2,7 dénárt jelentett. Ez jobban hasonlít a fenti budai adatra. — 1510-ben Sopron munkásoknak napi 4 krajcárt fizetett „essen vnd trincken” fejében. Mivel a krajcár 4 bécsi dénárt ért, ez 5,3 magyar dénárnak felelt meg. *Házi* i.m. II/5.k. 182. Ez lényegében az 1504-es adattal azonos. A pénzváltásra ld.: *Dányi Dezső — Zimányi Vera*, Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig, Bp. 1989, 43—48.
60. *Himfi*: *Di.* 104614. — *Várdai*: *Di.* 89228. — Halat különben nem csupán böjti napon fogyasztottak. — Halat — hús mellett — a hét bármely napján ehettek. Rozgonyi Sebestyén vajdának pl. 1459 Szent György napjára, kedden, hús mellett kárászt és menyhalat is szolgáltak fel. *Di.* 26363. — A városok is gyakran adtak ebédre vagy vacsorára vendégeiknek hús mellett halat is. 1503-ban pl. Nagyszében városa a király megbízottjának,

- Tomori Pálnak „wein, brot, fisch, huner, gensz, flesch” adott. Quell.z.Gesch. Siebenbürgens i.m. l.k. 382.
61. Dl. 35017.
62. Quellen z.Gesch.d.St.Kronstadt i.m. l.k. 455—457.
63. Itt legalább a céhbe felvett mester által rendezett „mester asztalra” kell gondolnunk. (V.ö.pl. *Kovách Géza — Binder Pál, A céhes élet Erdélyben, Bukarest 1981, 136—137.*: a gyulafehérvári szabócéh mesterasztalán felszolgálendő 27 fogást.) Érdekes a Magyi-féle formuláskönyvben felsorolt pesti céhszabályokat megvizsgálni. A mesterasztalt hat céhlevél említi. A csiszároknál az új mesterek „unum prandium cum sex ferculis bene dispositis” és egy köből (8,484 liter) bort kellett adnia. *Martinus Georgius Kovachich, Formulae solennes stylii, Pesthini 1799, 434.(471.sz.) (1460-as évek.)* — A vargáknál a következő volt a rend: először „unam praelibationem cum tribus ferculis et cum assatura” és egy köből bort, majd „unum prandium cum ferculis congruis et bene dispositis iuxta exigentiam suae possibilitatis” adására volt kötelezve. *U.o. 438—439. (474. sz.) (1444.)* — A tímások mesterasztala bonyolultabb volt. Először „unam collationem cum duobus convenientibus ferculis et assaturis” és 2 pint bor (1,7 liter), majd „unam praelibationem cum sex ferculis et assaturis” és egy köből bor jár a mestereknek, végül „unum prandium cum ferculis convenientibus” két köből borral a mestereknek és családjaiknak. *U.o. 443. (475.sz.) (1460-as évek.)* — Hasonló rendszerű a szűcsök céhlevele. A „novellus”-nak először egy „collatio”-t kellett adnia, „quae apud eos iuxta eorum modum veterem vocatur Collatio Salutationis cum tribus ferculis et una assatura convenienti et honorifice dispositis ac duas Pinthas vini.” A következő napokban csak a mesterek számára „aliam Collationem, quae apud magistros praelibatio vocatur, veluti debitum prandium” volt köteles találtatni, és hozzá négy pint ferculis minőségű bort adni. Harmadszor következett „unum solemne prandium cum ferculis optime conditis et honorifice dispositis atque vino sufficienti”. Itt valamennyi mester feleségeikkel és gyermekeikkel megjelent. Ezt azonban elkerülhette az új mester, ha a céh pénztárába 4 forintot fizetett. *U.o. 451. (479.sz.) (1466.)* — A szabó és posztómető céhben a „novellus”-nak csak „unam praelibationem tribus cum ferculis...et una assatura bona” és egy köből bort kellett adnia a mestereknek. *U.o. 454. (480.sz.) 1447.)* — Az íjgyártók, pajzsgyártók, szíjgyártók, nyílgyártók, tegezgyártók, nyeregyártók közös szabályzata nem említi az étkezés megnevezését. A mesterek „tria fercula cum assatura” és egy köből bort kaptak. *U.o. 449. (478.sz.) (1446.)* — Úgy látszik tehát, hogy többfajta és többfogásos közbülső étkezéseket ismertek: a legegyszerűbb volt a „collatio”, míg a „praelibatio”-t bőségesebbnek tekintették. Ezekre csak a mestereket hívták meg. A leggazdagabb az ebéd volt, erre a családok is hivatalosak voltak. A „mesterasztal” „Collatio Salutationis”-át az újkori magyarságban „beköszönő pohárnak” fordították: „tartozzek be köszönő Pohárt adni, ugjmint két tál étket minden Asztalra és égy Pecsényet, két tisztességes kenyerral, két veder Borral”... Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, III.k. Bukarest 1982, 489.
64. Dl. 36326. — Összeírtak még 14 barmot (pecora), 17 ökröt, 8 tehenet borjúval, 72 ménesbéli lovat (equi equacales absque poledris), 150 disznót, 225 juhot és valamivel kevesebb mint 100 bárányt, 32 ludat. — Az állatok kivételével a legtöbb idézendő leltárt már felhasználtam, *Kubinyi, Die Rolle i.m.* — Az állatokra most a jegyzetekben utalok.
65. Dl. 82259. — Volt összesen 123 ménesbéli ló (48 pecora equina és 75 equaces), 58 barom (pecora), 48 ökör, 9 bölény (?) (uros), 60 disznó, 657 juh bárányok nélkül.
66. Az első leltár: Dl. 47433. — Itt összeírtak 8 bikát, 33 ökröt, 41 borjas tehenet, 13 borjút, 272 ménesbéli lovat, 90 fiatal lovat, 35 disznót, 63 ludat, 50 nagy csirkét, 600 (!) kost, 650 juhot, 509 bárányt. — A másik leltár: Dl. 104467. — Itt 55 ökör, 19 tehen 19 borjúval, 43 tinó, 310 ménesbéli ló, 60 csikó, 110 disznó, 50 malac, 857 juh, 403 bárány volt. — Nem feltétlenül biztos, hogy ez a leltár valóban Battyánra vonatkozik, ugyanis azokat a tárgyakat stb. tartalmazza, amelyeket „ad manus Mathei Ispán in Ennyngn” adtak át. Így lehet, hogy ez valójában az enyingi leltár. A két Battyány-leltár azonban jobban hasonlít egymáshoz, mint a többihez, és olyan tárgyakat is tartalmaz az „enyingi” leltár, amelyek inkább az úr főzideciájához tartoznának, mint pl. Battyány Ferenc ezüstözött kardja, így inkább a battyáni kuria leltára lehetett. Lehet, hogy a volt enyingi ispán ekkor vette át Battyánt. Mindez természetesen csak feltevés, amelyet lehet, hogy a későbbi kutatás módosítani fog.

67. Dl. 95177. — Itt az állatok száma jelentősen kevesebb volt az előbb ismertetett leltárakhoz képest. Egy hátaslovat, 12 nagy és 2 egyéb ökröt, 16 tehenet és 40 disznót írtak össze,
68. Erre bármely számadásból lehetne példát idézni. Pl. Rozgonyi vajdának 1459-ben Budán két pár patkót vettek 20 dénárért, és a patkószögekért még külön 4 dénárt fizettek. Dl. 26363. Egy ló patkoltatása — a kovács munkadíja nélkül — tehát pontosan annyiba került, mint amennyit egy felnőtt férfi Budán három nap alatt élelmezésre és italra fordított.
69. Dl. 89228. (1526.) — A — mégiscsak köznemesi — leltárakkal való összehasonlításra ld. pl. egy mágnási várét: *Gay Károly*, Somlyó várának 1498. márcz. 12-én kelt leltári töredéke, *Történelmi Tár* (1901) 108—109. Megadom az ottani majorság állatállományát is, ami jelentéktelenebb az idézett köznemesi leltárakénál: 22 ökör, 17 tehen, 4 kétéves, 8 egyéves és 8 ezévi borju, 23 disznó, 37 malac.
70. *Kubinyi*, Die Rolle i.m.639. — Öntárgyakra ld. még *Imre Holl*, Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. (Einige historische Angaben und Funde), *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39 (1987) 313-335.
71. Meg kell még jegyezni, hogy a nemesfémből készült tárgyak arra a célra is szolgálhattak, hogy szükség esetén zálogba lehessen őket bocsátani, és így pénzhez jutni. *Kubinyi*, Die Rolle i.m. 629.
72. Érdemes lenne külföldi leltárakkal egybevetni a hazai anyagot. V.ö.pl. *Rudolf Endres*, Adelige Lebensformen in Franken im Spätmittelalter, *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters*, (Veröffentlichungen, mint fenn) 32.j., Nr.5.Wien 1982, 73-104.

*András Kubinyi: Forschung der materiellen
Kultur des Mittelalters und einige
methodische Probleme*

In dem ersten Teil wird ein Überblick der bisherigen ungarischen Forschung über die materielle Kultur des Landes im Mittelalter gegeben. Es gab vielversprechende Anfänge um die Jahrhundertwende, doch nur die interdisziplinäre Zusammenarbeit brachte nach dem Zweiten Weltkrieg neue Ergebnisse. Besonders die Archeologie des Mittelalters war sehr nützlich für die Forschung.

Im zweiten Teil werden einige Aspekte des taglichen Lebens, hauptsächlich anhand urkundlicher Quellen erläutert. Die erhaltenen Rechnungen beweisen z.B. ganz klar, dass man im Mittelalter taglich zweimal gegessen hat. (Prandium und coena) Selten kann man zwei weitere Mahlzeiten beweisen: das Frühstück und eine Art von Jause. Wichtig waren aber die beiden anderen. Man kann bei Magnaten, bei den Adelligen und auch bei den Bürgern mit Hilfe der Rechnungen "Menükarten" rekonstruieren. Zweimal in der Woche: Freitag und Samstag gab es Fastenessen.

Es folgt die Auswertung einiger adeligen Inventare. Bei den im Haushalt verwendeten Gegenständen kann man ganz klar sehen, dass es keine einheitliche Inventarisierungsnorm gab. Es wurden nicht alle Gegenstände aufgezeichnet: unter einem gewissen Wert hat man die Sachen nicht inventarisiert. Darum sind die archalogischen Forschungen besonders wichtig, denn so findet man meist solche Gegenstände, die in den Inventaren nicht vorkommen. Interessanterweise gibt es keinen grossen Unterschied bei den Haushaltsgegenständen eines reicheren und eines armeren Adelligen.